

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

Előadásom címét Kossuth Lajosnak a Hetilap 1846-iki 8. számában megjelent, mára szállóigévé vált „*Tengerhez magyar, el a tengerhez!*” című cikkéből merítettem.

Méltán vagyunk büszkéek az egykori magyar tenger kapujára, Fiumére. Mindez ma már csak emlék – de szép emlék – akkor is, ha némiképp idealizált. 1867 és 1918 között ugyanolyan eklektikus palotasorok, zsinagógák és vasútállomások épültek Bécsben és Zágrábban, Lembergben és Fiumében. A vasúthálózat fejlődésének köszönhetően fellendült a kereskedelem és a személyforgalom is. A tengeri kijárat megépülésével és fejlesztésével pedig a nemzetközi kereskedelem nyújtott új lehetőségeket. Az ország népe mozgásban-keveredésben volt. A nemesség mellett a polgárság egyre szélesebb mobilizálódó rétegei Abbáziába igyekeztek minden nyáron, a századfordulóra kétségbe esett százezres nincstelenseregek pedig a fiumei kikötőből indultak a kivándorlóhajókon Amerika felé.

Fiume és a magyar tengerpart történetét vizsgálva azonban nem tekinthetünk el annak zsidó vonatkozásaitól sem. A háromnyelvű tengerparti város legszínesebb részét alkotta a zsidó közösség. A soknyelvű, sokkultúrájú, folyamatosan változó, tömegáramlásnak helyet adó város fénykorát a Monarchia időszakában élte. Ennek a Fiumének legősibb polgárai olasz patríciusok voltak, a környék falvait horvát parasztok lakták. Az évszázadok során érkeztek németek, osztrákok, majd a magyar korszakban pedig kibővült a paletta a magyarokkal is.

Bár a zsidóság már korábban is letelepedett a városban, mégis többségükben a magyar időkben érkeztek. Az új betelepülők könnyebben mobilizálódó, vállalkozó kedvű zsidó fiatal emberek voltak: kereskedők, iparosok, vendéglősök szállodások és kisebb részben a közigazgatás résztvevői érkeztek feleségeikkel, gyermekeikkel. Mintegy ezer ember alkotta a városnak ezt a csoportját, mégis mondhatjuk, hogy ők voltak a Monarchia Fiuméjének legfiumeibb polgárai. A mai napig szinte megbontatlanul fennmaradt, XIX. században épült belső városnegyed a városkép meghatározó része, ennek a kornak az emlékét őrzi. Azok között, akik építették, akik otthonuknak érezték komoly arányban voltak jelen a zsidó közösség tagjai.

Azok közülük, akik nem érték meg a holokausztot, a kozalai festői zsidó temetőben nyugszanak magyar síremlékek alatt. A szomszédos keresztény temetőben hosszas keresgélés után ugyan találhatunk magyar feliratokat, mégis jóval kisebb számban. A keresztény magyar családok ugyanis többségükben néhány év után visszatértek az ország belső részébe, de

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

legalábbis visszatemetkeztek. Így ma már a város magyar emlékezetének nyomait jóformán csak a zsidó temetőben találhatjuk meg.

Fiume a magyar történelemben

Fiume (horvátul Rijeka) a Kvarner-öböl partján fekvő település Horvátország legfontosabb kikötője és harmadik legnépesebb városa Zágráb és Split után. Az olasz Fiume és a horvát Rijeka szó is folyót jelent.

A török háborúk után indult fejlődésnek a város, és Magyarországgal együtt a Habsburg Birodalom része lett. 1638-ban megkezdődött a Szent Vitus-dóm építése. 1659-ben a város I. Lipót császártól megkapta a címerét. 1719-ben III. Károly király szabad kikötővé nyilvánította, és a kereskedelmi forgalom növelésére Károlyvároson át utat építtetett ide. Közigazgatásilag 1776-ban Horvátországhoz került, majd 1779-ben önálló státusú városként Magyarország része lett. A fő hullámtörő gátat (mólót) Mária Terézia idején építették, és az még a 19. század végén is az ő nevét viselte. 1822 és 1848 között Magyarország része volt, 1848-ban Josip Bunjevac Josip Jelačić nevében elfoglalta Fiumét és megtette Fiume megye központjává. 1868-ban cserébe Szerém, Verőce és Pozsega vármegyékért Corpus separatumként ismét Magyarországhoz került.

A város virágkorát Magyarország részeként érte el. A kiegyezés utáni kormánypolitika céljává vált Fiume tengeri kikötőjének fejlesztése. Ezt segítette az 1873-ban átadott Budapest–Fiume vasútvonal. Fiume közigazgatási helyzete is különleges volt: míg a várost körülvevő Modrus-Fiume vármegye Horvátország része volt, a város közvetlenül Magyarországhoz tartozott.

Ebben az időben jelentős számú magyar hivatalnok élt a városban. Kormányzónak magyarokat neveztek ki, a közigazgatási vezetők mellett jelentős számban magyar mérnökök, vasúti tisztviselők, rendőrök, tanárok dolgoztak és éltek itt. Gyermekük taníttatását magyar nyelvű gimnázium biztosította és több magyar éttermet, üzletet is megnyitottak ebben az időszakban. Baross Gábor közlekedéspolitikusként a vízi közlekedés fejlesztését irányozta elő, aminek része volt a kikötő korszerűsítése is. 1872 és 1914 között mintegy 55 millió aranykoronát költöttek a városra. Az 1880-as évektől a városban több fontos ipari termelőüzem létesült: 1881-től rizshántoló, 1882-től országos jelentőségű kőolajfinomító működött. 1905-ben a Ganz és Társa-Danubius Villamossági-, Gép-, Wagon- és Hajógyár Rt.

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

néven üzemeltetését a városban, hadihajók építésére, amely 1918-ig 61 hadihajót gyártott le. Legnevesebb üzeme az 1875-ben alapított torpedógyár.

Az infrastrukturális fejlesztés mellett a városkép fejlesztése is kiemelkedő figyelmet kapott. Az állami beruházásoknak köszönhetően az 1870-es évek szűk (olaszos hangulatú) sikátorai helyén 1900-ra megépültek a Budapestre és a korszakban épülő vidéki magyarországi nagyvárosokra, így Szegedre, Nagyváradra és Pécsre emlékeztető, tágas utcák és eklektikus palotaszorok. 1893-tól pl. Hauszmann Alajos párhuzamosan irányította a fiumei Kormányzói Palota, illetve a budapesti Magyar Királyi Igazságügyi Palota (napjainkban a Néprajzi Múzeum) tervezését és építését. A város modern középületeinek tervezői elsősorban budapesti, illetve bécsi mérnökök voltak. A tipikusan monarchia-kori főpályaudvart Pfaff Ferenc tervezte, míg a tengerparton, a Riván álló Magyar Kir. Tengerészeti Hatóság palotáját Hubert József. Fellner és Helmer irodája tervezte a Nemzeti Színházat az egykori Gizella téren. Sorra épültek a városképet ma is meghatározó magyar hivatalok, mint pl. a Vámpalota és a Magyar Királyi Haditengerészeti Akadémia nagyszabású épületegyüttese. 1913-ra elkészült a mediterrán és a közép-európai milliót ötvöző Corso, a Corsia Deák és átadták a „londoni mintájú” Hotel Royalt, Hotel Hungáriát, Hotel Bristolt, illetve a magyarok törzshelyét, a Hotel Deákot. 1894-ben megnyílt az Ilona Fürdő, 1895-ben átadták az új városrész vízvezeték és csatorna rendszerét, 1903-ban pedig a gázvilágítást felváltotta a villanyáram. A város néhány év alatt a monarchia egyik legfejlettebb városává vált. 1910-re Fiume nyilvános könyvtára az ország ötödik leggazdagabb könyvtárává vált (Budapest, Szeged, Pozsony és Losonc könyvtárai után).

A város etnikai összetételéről szemléletes adatsort közöl az 1910-es népszámlálás: ebben az évben 24 212 olasz, 12 926 horvát, 6493 magyar és 2135 német lakosa volt. A Monarchia felbomlása után a magyar köztisztviselők visszatértek Magyarországra. Az ügyvédek, orvosok, mérnökök és egyéb foglalkozásúak közül maradtak még és megpróbáltak alkalmazkodni az új helyzethez. Fiumét 1918 októberében az új délszláv állam kapta meg, majd 1919 szeptemberében olasz szabadcsapatok szállták meg. Az olasz-délszláv diplomáciai konfliktus 1924-ben ért véget a Római szerződéssel, amelyben Fiumét kettéosztották. Szusak városrésze a Szerb-Horvát-Szlovén királyság része lett, a többi Olaszországhoz. Fiume gyors fejlődésnek indult, míg Szusak gazdasága hosszan tartóan visszafejlődött.

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

A második világháború idején, az olasz kapituláció után, 1943 és 1945 között Fiume német megszállás alatt volt. A háború után, 1948-ban Szusak ismét Fiume része lett. A város Jugoszláviához, az állam széthullását követően pedig Horvátországhoz került.¹

A fiumei zsidóság története

Amikor Fiume 1717-ben szabad kikötővé vált, a város több zsidó kereskedőt is magához vonzott, a város zsidósága a tizenkilencedik századig túlnyomó részében szefárd maradt. Ők a közeli dalmát városokból, Splitből valamint Dubrovnikból származtak.² 1848 után magyar, német, morva és olasz nyelvterületekről érkeztek zsidók tömegesen. A legkorábbi magyar családok közé tartoztak a Mayländer család Körmendről, a Popper család Pápáról, a Kornitzer család Balassagyarmatról. A zsidó közösség átalakulása a liturgiában is nagy változásokat okozott, a korábbi szefárd rítusról az askenázra tértek át.³

Egyrészt jelen voltak az értelmiség, illetve a közigazgatási apparátus tagjai között, másrészt a vasúti és pénzügyi hivatalokban. Emellett a város multikulturális miliője és a számtalan lehetőség különösen nagy vonzerőt jelentett a mobil és vállalkozó kedvű zsidó kereskedők, vendéglátósok számára is. A Chevra Kadisa 1885-ben alakult meg, három temetőt üzemeltettek a városban, utóbb ezek közül kettőt megszüntettek. Az újtemető ma is megtalálható a Kozalán. A közösség magyar identitását jelzi a temetőben olvasható sok magyar nyelvű sírfelirat, és az is, hogy 1902-ben felépült zsinagógájukat a Monarchia korának jeles magyar építészmérnöke, Baumhorn Lipót tervezte. A szegedi, makói, egri és losonci zsinagógák stíluselemeit is magán viselő épület Baumhorn egyik legszebb munkája, sajnos nem kapott méltó helyet a városban.

A Fiume és a Magyar-Horvát tengerpart című monográfiában Gerlóczi M. Adolf, a hitközség korabeli vallási vezetője és tanítója a következőket írta: „*Ma a fiumei izr. hitközség 250-260 hitközségi adófizető tagot és 1600 lelket számlál, kik néhány külföldi kivételével kizárólag magyarországiak és mind magyar honpolgárok. A régi fiumei családok közül csak a Mondolfo és Macchioro családot találjuk a magyar kikötő-városban.*” Gerlóczi a továbbiakban a

¹ Fried 2001, 11-20. és Sziklay – Borovszky 1900, 22-26., 49-79.

² Fried, 2001. 96-98.

³ Sziklay – Borovszky 1900, 110-111.

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

következőket írja: „*A hitközség hivatalos nyelve ugyanaz mint Fiume városáé: az olasz. A zsidó főünnepeken azonban magyar és olasz nyelven végzik az isteni tiszteletet.*”⁴

1900 körül a közösség száma 2000 főre volt tehető. Gyermekük német, magyar és olasz nyelvű világi iskolákba jártak, ami a zsidóság heterogenitását jelzi. 1910-ben 1696 zsidó lakosa volt a városnak, ami a teljes lakosságnak mintegy 5%-át teszi ki.⁵ Ennek mintegy fele-kétharmada érkezett Magyarországról. A közösség utolsó, legtovább tevékenykedő rabbija, Frank József (1867-1937) szintén magyar volt.

A fasiszta Olaszországban 1938-ban faji törvényeket léptettek életbe. 1944-ben a megszálló nácik felgyújtották a zsinagógát és megakadályozták, hogy a tűzoltóság eloltsa a tüzet. Benn égtek a tóratekercesek, a közösség dokumentumai és teljes könyvtára is. A zsidóság nagy része még a deportálás előtt elmenekült, így 1944-ben a hivatalosan nyilvántartott 881 zsidó vallású lakos közül csak 174-et, illetve más adatok szerint 250-et deportáltak. A koncentrációs táborokat 22-en élték túl.⁶

A háború után a túlélők és idejében elmenekültek egy része visszatért, de 1945-ben, amikor Fiume Jugoszlávia része lett, az olaszul beszélő zsidók elmenekültek a városból, elsősorban a közeli Triestbe. 1947-ben Fiumében és környezetében 170 zsidó vallású lakos maradt. A közösség 1969-ben már csak 99 főt számlált. A hitközség 1992-ben 60 család tagjaival gyarapodott, akik Boszniából a háború elől menekültek, napjainkra azonban java részük elköltözött Zágrábba vagy más észak-horvát városba, és 2004-re kevesebb mint 100 fő a lélekszámuk Fiumében. A Baumhorn-féle nagy zsinagóga lebontása után a szefárd imaházat használja a közösség.⁷

Abbázia zsidósága

Fiume szomszédságában található Abbázia (horvátul Opatija). A 19. században Fiume kikötőjének kiépülésével üdülőterületté fejlődött a község, 1884-ben a vasút kiépülésével hatalmas nyüzsgő üdülőhellyé vált. 1907-re Karlsbad (Karlovy Vary) után a Monarchia

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Fried 2001, 98., 371.

⁷⁷ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0017_0_16761.html (Utolsó letöltés:

2013. november 14.)

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

második legnagyobb üdülőhelye lett, ahol több neves személyiség, köztük I. Ferenc József és több király és művész is megfordult.

A vendégek között volt a magyar művészeti és irodalmi élet minden tagja, őket követték a nagypolgárok és később egyre többen a középréteg tagjai közül is, hiszen a századfordulóra már minden „jobb” család fiatalsága legalább a nászútján eljutott Abbáziába. Közöttük jelentős számban voltak zsidók is. Ezt is jelzik az abbáziai zsidó temető sírfeliratai. Betegségük kezelésére, vagy pihenésre érkezők közül többen itt vannak eltemetve. Síremlékükön sok esetben feltüntették származási helyüket is. Itt nyugszik ma Kabos Ede (Nagykároly, 1864. december 2. – Abbázia 1923. augusztus 8.) író, újságíró is, aki szerkesztője volt a Budapesti Naplónak és írt a Lloydba. Fő műve az Érdekes Újság Dekameronja volt, melynek tíz megjelent kötetében száz írót mutatott be. Az újságok szívesen látták írásait, riportjai jellemző képet adtak a századvégről. 1923-ban Abbáziában kúrálta legyengült szervezetét. Itt érte a halál, élete 59. évében. Síremléke ma alig olvasható.

Ugyancsak itt nyaralt Molnár Ferenc és Hunyadi Sándor is, akik több novellájukban is megörökítették útikalandjaikat, nyaralásaikat, a korabeli üdülőhelyi hangulatot és milliőt.⁸ Fejtő Ferenc első könyvében szusáki és tengerparti élményeit írja le. Ő 1934-ben járt a környéken, amikor országhatár választotta el Szusákot és Fiumét. Édesanyja fiatalkorát ugyancsak a városban töltötte, annak új, a Monarchia korában épült negyedében, ahova a határok miatt Fejtő nem látogathatott el.⁹

A zsidó közösség 1906-tól 1943-ig létezett. A zsidó temetőt 1908-ban alapították, zsinagógát 1926-ban építettek. Az abbáziai zsidó közösség állandó tagságát a zsidó vallású szállodások és éttermesek alkották, közöttük is voltak jelentős számban magyarok. A holokauszt után a zsinagógát eladták, a közösség tagjainak többsége a holokauszt áldozatává vált. 1947-ben 34, 1994-ben hét zsidó vallású személy élt a városban.¹⁰ A zsidó temető ma is megtalálható, jó állapotban van, síremlékei gondozottak. A 76 síremlék mellett a temető bejáratánál áll a holokauszt emlékmű is. Rajta sok magyar nevet olvashatunk, közöttük orvosok neveit, bizonyára az itt megtelepedett magyarországi származású fürdőorvosok és családtagjaik

⁸ Kiss Gy. 2007, 96-116., 273-283.

⁹ Fejtő 2008, 136-146.

¹⁰ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0017_0_16761.html (Utolsó letöltés: 2013. november 14.)

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

voltak ők. Az emlékművet rendhagyó módon a lebontott abbáziai zsinagógából kimenekített frigszekerény kő keretéből alakították ki.

A fiumei zsidó temető

A fiumei zsidó temetőről Gerlóczy M. Adolftól, a Fiume és a Magyar-Horvát tengerpart című kötetből a következőket tudhatjuk meg: *„a "Chevra Kadischa" jótékonyági egyesület (...) külön temetőt vásárolt. A régi temető még ma is létezik, de midőn 1869-ben megtelt, a városi központi temetőben kapott a hitközség egy darab helyet, a mely ma is temetkezési célra szolgál.”*

Kozalán fekvő zsidó temetőt a festői szépségű és példamutatóan megtervezett köztemető szomszédságában 1875-ben alapították meg. A régi temető síremlékeit később áthozták a kozalai sírkertbe, annak hátsó egységébe. Ma a temetőben mintegy 550 síremlék található, ezek között mintegy 100 síremléken olvasható magyar felirat vagy név. A fiumei temetőben nyugvó magyarokról és más nemzetek tagjairól közöl tanulmányt Szeri Árpád a Barátság című kulturális és közéleti online folyóirat 2008. évi második számában. A szerző kiemeli, hogy a legtöbb teljes magyar nyelvű síremléket a zsidó temetőrészben találhatjuk meg, közli a terjedelmesebb, informatívabb feliratok szövegét.

A síremlékek jelentős része a Monarchia korából maradt fenn. Ekkoriban a síremlékek többsége pesti sírkőfaragó műhelyekben készül, felirataik, megformálásuk a fővárosi sírkövekkel megegyező. Több magyar nyelvű kövön szerepel az elhunyt származási helye is. Az elhunytak hozzátartozói tehát fontosnak érezték azt is megjelölni, honnan érkezett a család a városba.

A két világháború között kevés magyar nyelvű síremlék készül, de magyar családnevekkel és rövidebb feliratokkal találkozhatunk. A magyar zsidóság azonban nem tűnt el egészen a városból. Ezt tanúsítja a temető bejáratánál álló holokauszt emlékmű, amelyen több tucatnyi magyar név olvasható részben magyaros, részben olaszos formában.

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

Irodalom

FEJTŐ Ferenc

2008 *Érzelmes utazás*. Kossuth, Budapest.

SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu szerk.

1900 *Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. "Apollo" Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

FRIED Ilona

2001 *Az emlékek városa. Fiume*. Ponte Alapítvány, Budapest.

KISS Gy. Csaba

2007. *Magyar írók az Adrián. Antológia*. Palatinus, Budapest.

http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud_0002_0017_0_16761.html (Utolsó letöltés: 2013. november 14.)

http://nemzetisegek.hu/repertorium/2008/02/belivek_7-11.pdf (Utolsó letöltés: 2013. november 14.)

Tengerre (izr.) magyar! - Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában

Balogh István, MA

Balogh István (1986) a Scheiber Sándor Gimnázium judaisztika és hébertanára, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója. Önálló könyvei: A tótkomlói zsidók története (2004), Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története (2007) A körösnagyharsányi zsidóság és temetőik története (2009). Kutatási témája a magyarországi zsidó épített örökség és funerális kultúra.

Útmutatás azok számára, akik a cikket idézni kívánják:

BALOGH István 2014 Tengerre (izr.) magyar! Magyar-zsidó emlékek az adriai pálmafák árnyékában. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia. Online folyóirat. 2014/1.*

url: <http://www.yerushaonline.com/?v=7648430b>